

**SOCIAL-POLITICAL CHARACTERISTICS
OF THE LATE SCYTHIAN KINGDOM**

The paper considers information concerning social stratification of the late Scythians. Data which underlie conclusion that the population of the mountaneous and North-Western Crimea was the part of the late Scythian State are summed up. Strabon's remarks on the small Scythian may be interpreted in geographical, ethnographic and political sense. To verify them it is necessary to attract other sources. However all sources which underlie the conclusion on the existence of the late Scythian state refer only to Crimea not to the Dnieper area. The Crimea and the lower Dnieper area were separated by the steppe spaces inhabited by Sarmatians. The boundary between the Sarmatian and Scythian in the Agrippa map passed by the Perekop isthmus. So one has to admit that the widespread idea about two parts of the late Scythian is not sufficiently substantiated. Similarity of the material culture revealed during excavations of the Dnieper area and Crimean monuments is explained by the similarity of historical conditions where this culture developed.

Одержано 25.10.90

МАВЗОЛЕЙ НЕАПОЛЯ СКИФСЬКОГО *

Ю. П. Зайцев

Поховальна споруда біля центральних воріт городища Керменчик-Неаполь — найяскравіший комплекс пізньоскіфської культури, своєрідна візитна картка згаданої столиці Кримської Скіфії. З багатьох причин¹, розкопки цієї видатної пам'ятки не дали повного об'єму інформації, залишивши місце для багатьох здогадів і роздумів.

За попередніми повідомленнями² про результати досліджень, вийшла відома монографія П. М. Шульца³, в якій було подано дуже багатий речовий матеріал і сумарний опис поховань. Основна увага була приділена похованню в кам'яній гробниці⁴, з якою пов'язувалась будова поховальної споруди, та різьбленому дерев'яному саркофагу⁵ із залишками жіночого кістяка. На думку автора, перше належало Скілуру⁶, друге — цариці, і датувались вони, відповідно, кінцем II ст. до н. е. та I ст. до н. е. Всі інші поховання, колективні та одиночні, знаходились у прямокутних соснових ящиках і заповнювали камеру з кінця II ст. до н. е. до початку II ст. н. е. Відзначалася унікальність і важливість пам'ятки, як місця поховання представників царського роду, що ілюструє яскраву самотню культуру пізніх скіфів Криму⁷.

Більш повною та докладною публікацією матеріалів розкопок мавзолею стала стаття Н. М. Погребової «Погребения в мавзолее Неаполя Скифского»⁸. Пояснюючи необхідність свого дослідження, автор відзначила популярний характер книги П. М. Шульца, розрахованої на масового читача.

Нова робота була присвячена спеціально похованням мавзолею, тому в ній відсутній аналіз архітектури та загальна характеристика. Будучи безпосереднім учасником розкопок, Н. М. Погребова запропонувала свою концепцію історії об'єкта, згідно якої всі поховання датуються часом не раніше рубежу II—I ст. до н. е. (після Діофантових воєн), похований в кам'яному ящику — Палак⁹, а всі інші були представниками знатного пізньоскіфського роду I ст. до н. е. — I ст. н. е.¹⁰

Усі наступні згадування мавзолею в наукових та науково-популярних працях¹¹ базувалися на двох попередніх точках зору з визнанням тієї або іншої. Протиріччя виникали, головним чином, з питань співвідношення

* З приводу статті І. М. Храпунова

етнічних елементів поховального обряду, деталей датування та ін. У ряді названих проблем привертає увагу точка зору О. Є. Пуздровського, котрий висловив припущення про існування первісного, не збереженого поховання Скілура, пограбованого в ході воєнних дій кінця II ст. до н. е.¹² Така постановка питання була спробою пояснити часовий розрив між побудовою мавзолею — друга половина II ст. до н. е., що впливає з нової періодизації обронних споруд Неаполя¹³, та поховань у ньому — рубіж II—I ст. до н. е.

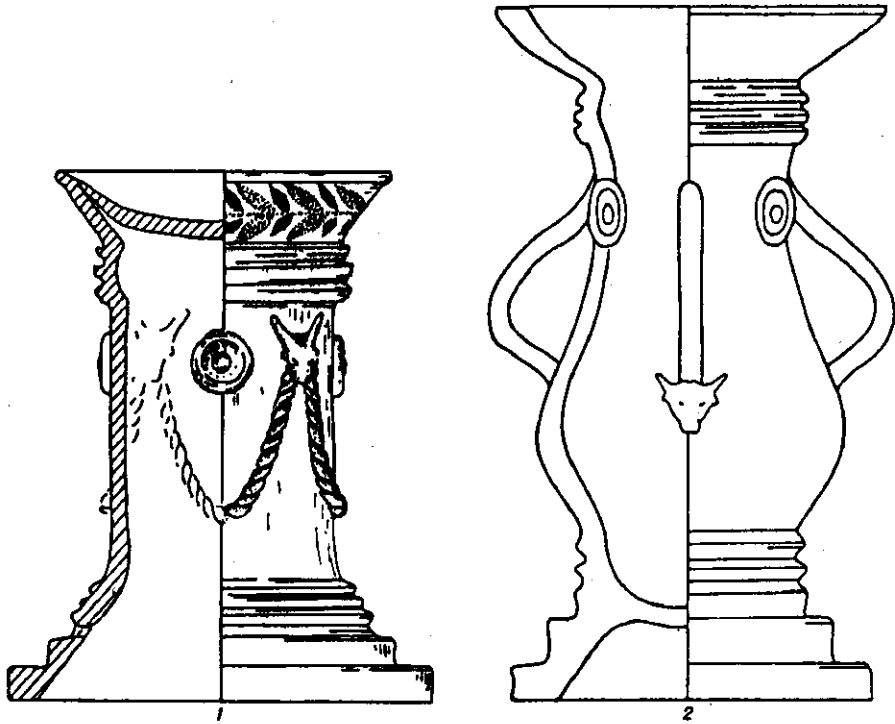

Рис. 1. 1 — вівтар з мавзолею, 2 — його первісна реконструкція за Н. М. Погребовою.

Така докладна фактична інформація та різносторонній її аналіз, здавалося, не припускали повернення до безпосередніх матеріалів розкопок та відкриття нових, раніш невідомих, деталей. Тим більш несподіваною виявилася нещодавня знахідка серед колекцій Тавро-скіфської експедиції¹⁴ уламків добре відомої «теракотової посудини» з саркофага, більш повно поданої у згадуваній праці Н. М. Погребової. Крім рисунка¹⁵ (рис. 1, 2) в ній приведено і її докладний опис¹⁶. Цікаво, що П. М. Шульц та Н. М. Погребова, які відзначили унікальність подібної знахідки, утримались від визначення її функціонального призначення.

Повторно виявлені через 34 роки після розкопок, фрагменти цього предмета були склеєні та реставровані у керамічний виріб іншого вигляду та конструкції (рис. 1, 1). Насправді ж, це був великий керамічний вівтар, що складався з двоступінчатої, квадратної в плані підставки, пустотілої профільованої колонки та неглибокої чашки — вмістилища для жертвоприношень. Всі три частини були вироблені окремо, із застосуванням гончарського круга, і в сирому вигляді об'єднані в одне ціле. Тулово, крім того, у визначеному порядку прикрашали наліпні виті гірлянди, розетки та букранії (самі прикраси не збереглися, а відомі за малюнками та фотографіями, але ясно простежуються сліди їх приліплення). Після виготовлення виріб було піддано випалу в гончарській печі, тому він є предметом ремісничого виробництва. Чи було розфарбування вівтаря таким, яке наведено в описі — установити неможливо. На даний час збереглися сліди гірлянди під вінчиком, утвореної з маленьких темно-червоних та великих зелених листків, намальованих на білій ґрунтовці¹⁷. До опису предмета залишається додати, що його робоча

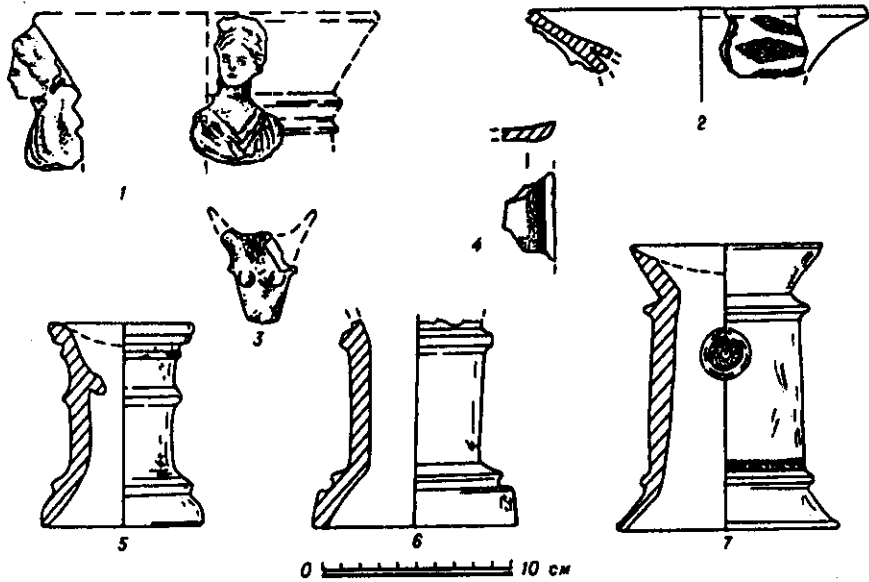

Рис. 2. 1—7 — вівтарика та їх деталі з розкопок грецького комплексу і пов'язаних з ним шарів.

поверхня має явні сліди одноразового спалення маслянистої речовини малої кількості.

Такі значні зміни зовнішнього вигляду та функцій «посудини» знімають тезу про його унікальність. Серед нових та старих колекцій з розкопок здогадного грецького комплексу біля центральних воріт, за якими знаходиться мавзолей, відомі десятки уламків подібних предметів¹⁸. Сама конструкція та усі елементи вівтаря з мавзолею — букранії (рис. 2, 5), принцип наліпних фігурних прикрас під вінчиком (рис. 2, 3), квадратні підставки (рис. 2, 6) розетки (рис. 2, 9) в комбінації з поліхромним акварельним розписом (рис. 2 4, 6, 9) представлені серед відомих матеріалів. Керамічні вівтарика, аналогічні неапольським, відомі також в грецьких центрах Північного Причорномор'я¹⁹. Особливе значення має їх порівняно вузьке (відповідно до неапольських знахідок) датування — середина II ст. до н. е. — 113—109 рр. до н. е. Верхня межа дана за визначенням часу пожежі, пов'язаної із захопленням фортеці грецькими військами Діюфанта.

Все це, напевно, дозволяє вважати вівтар із мавзолею однозначно грецьким та відносити його до вказаного часового проміжку.

Як виходить з опису умов знахідки, уламок описаного предмета знаходились на північ від залишків дерев'яного різного саркофагу, впритул до його поздовжньої стінки. Сама поховальна споруда здавалась розрушеною при пограбуванні, кістки виявились зсунутими та перемішаними. Однак повторний аналіз збережених польових матеріалів виявив іншу, більш складну, ситуацію, яка не дозволяє робити такий однозначний висновок.

Дійсна картина розташування археологічних залишків у момент їх відкриття встановлюється порівнянням щоденникових записів і фотографій, доповнюючих одне одне. Згідно опису, пустоти зотлілих дерев'яних частин саркофагу позначались на рівні кістяків № 8 та 11, які залягали на 0,64 м вище вапнякової підлоги поховальної камери²⁰. Трохи пізніше, серед залишків канелірованих колонок та інших різних прикрас виявлено черепи поховань № 11 і 43, розрізнені кістки та окремі знахідки: фрагменти «золотої оббивки», залізний цвях, намистини²¹. Ще через деякий час потривожені кістяки № 11 та 43 були розчищені. Судячи з усього, вони залягали безпосередньо над різними розписними дошками саркофагу, складеними безладно, причому зовсім не помічені будь-які сліди здогадного їх вмістища — дерев'яного ящика²². Наступний етап робіт, після розбирання згаданих залишків та в процесі виїмки гіпсових відливок, достатньо поданий кількома

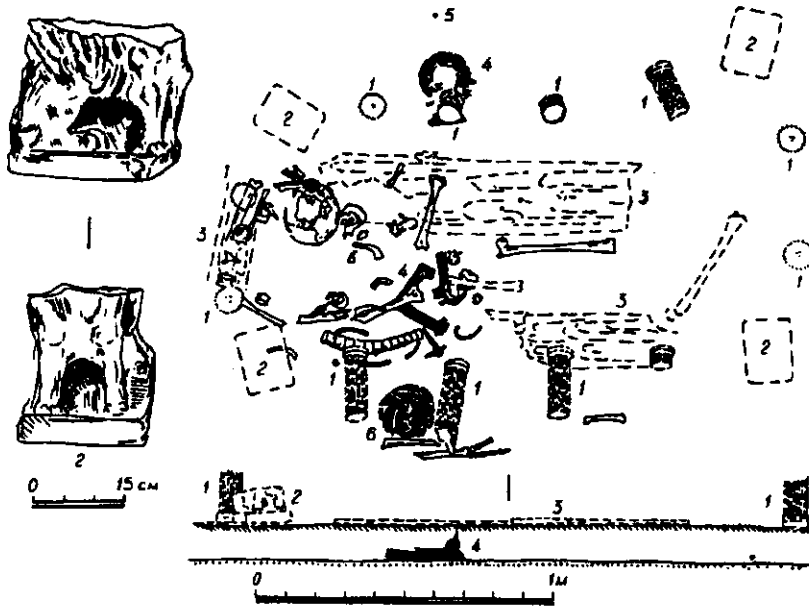

Рис. 3. 1 — нижні частини канелюваних колонок, 2 — фігурки фантастичних тварин, 3 — довгі дошки, в тому числі різні, 4 — фрагменти вівтаря, 5 — бронзова херсонеська монета, 6 — розбита посудина (чашка?). Безперервною лінією показано нижній ярус, пунктиром — рівень залягання дерев'яних деталей.

фотографіями²³. На них добре видно рештки плоско покладених довгих дощок, частково покритих різьбленням (рис. 3, 3), кутові фігурки сидячих фантастичних тварин (рис. 3, 2) та відливки колонок (рис. 3, 1). Нижні частини останніх, в яких збереглися шипи, залишили чіткий відбиток у глині, чого не могло бути у випадку їх кріплення на єдиній дерев'яній рамі — основі саркофагу²⁴. На користь самостійного, без єдиної основи, розташування показаних на плані (рис. 3, 1, 2) дерев'яних прикрас, які повністю зберегли свою форму у глині, свідчить і повна відсутність слідів цієї самої основи, а також довільне розташування фігур та колонок. Крім того, зображення тварин мали плоску основу²⁵, а не фігурні конічні ніжки.

На цьому етапі робіт, 29 жовтня, під однією з колонок північної лінії були зачищені залишки роздавленого та перевернутого догори дном керамічного вівтаря, що залягав на поверхні долівки мавзолею. Таким чином, рівень знахідки був на 0,15 м нижче горизонту встановлення дерев'яних різьблених прикрас (рис. 3, 4). На жаль, цей та наступні етапи розчистки відображені в щоденнику надто лаконічно, але все-таки можливо їх достовірно встановити. Судячи з усього, довгі дошки перекривали щільний глинистий шар, насичений рештками кількох людей. Серед кісток трапились залишки пурпуру та золотих ниток, витий золотий перстень зі скляними вставками, золотий медальйон із зображенням голови Медузи-Горгони (?) у променях, інші дрібні золоті прикраси: голка, підвіска на ланцюжку, пронизки та бляшки²⁶. У нижній частині цього шару, на одному рівні з розбитим вівтариком, були простежені розрізнені кістки молодої жінки (поховання № 70), які перекрили розбиту квадратну підставку того ж вівтарика²⁷ (рис. 3, 4). Привертає увагу хребет та кістки правої руки, які зберегли анатомічний порядок, що може свідчити про невеликий проміжок часу з моменту поміщення тіла у мавзолей до зруйнування його залишків.

Згодом на північ від залишків вівтаря була виявлена бронзова херсонеська монета (рис. 3, 5). Одночасно з виходом у світ статті Н. М. Погребової, вона була опублікована Л. П. Харко у складі інших монетних знахідок Тавро-скіфської експедиції²⁸. З точки зору автора, даний монетний тип (голова Діви в баштовій короні, надчеканка — дельфін; лань, яка стоїть з трофеєм) датувався кінцем третьої чверті I ст. до н. е., на основі чого визначався час

поховання в саркофазі. Пізніше К. В. Голенко удревинив монети з подібними сюжетами та відніс їх до 120—110 рр. до н. е.²⁹ В хронологічній схемі В. А. Анохіна даний випуск херсонеської міді має таке ж датування³⁰.

Складність описаної ситуації, очевидно, не дозволяє пояснити її однозначно. Послідовність дій, які тут відбулися, навпаки, може бути відновлена цілком достовірно. Найнижчий ярус даної ділянки мавзолею (рис. 4, 3а), що заліг безпосередньо на поверхні підлоги камери, являє собою скупчення

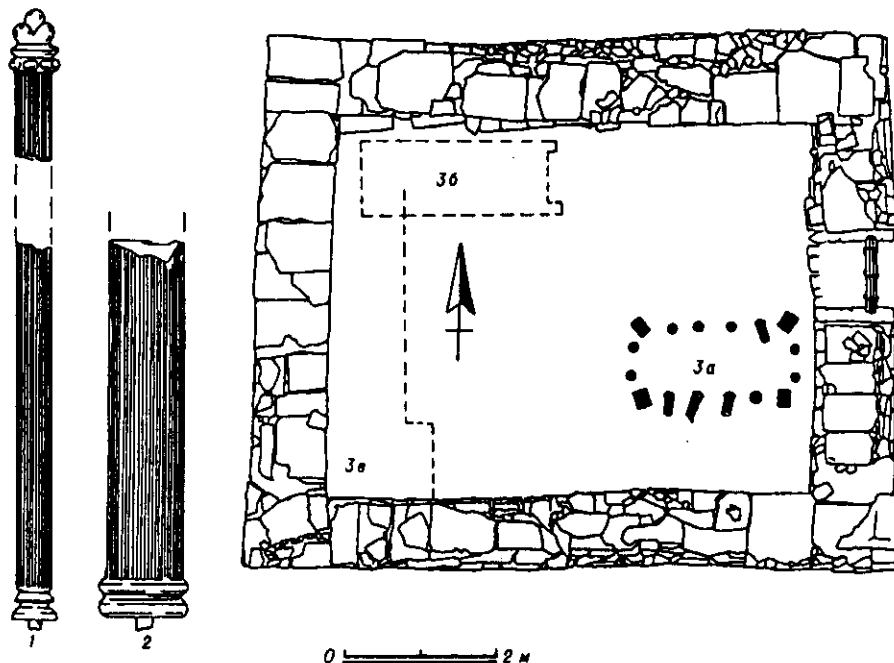

Рис. 4. Археологічна ситуація ділянки саркофага в мавзолі Неаполя Скіфського: 1 — здогадний кутовий стовбчик накривки, 2 — нижні частини канелюваних колонок, 3 — план мавзолею з визначенням залишків саркофага (3а), кам'яного ящика (3б) та східців (3в).

розрізаних решток кількох (?) людей разом з поховальним інвентарем (вінтар, намистини, золоті прикраси та ін.). Залишки дерева, які підстилають усі інші кістяки мавзолею, тут цілком відсутні, а численні різні дошки та фігурні дерев'яні прикраси відносяться до наступного ярусу. При цьому гарно видно їх упорядковане розташування (але окремо один від одного) при явному повторному використанні. Співвіднести подібну споруду з конкретними похованнями досить важко. Можливо, різні та прості дошки були покладені під поховання № 11 та 43, а навколо них розставлені фігурки фантастичних тварин та колонки? В рівній мірі імовірності можливий і інший варіант: згадані дерев'яні вироби відмічали місце залягання зсунених нижніх поховань.

Приведена картина, на наш погляд, дозволяє висловити кілька пояснюючих її припущень:

1. Первісні поховання мавзолею, а, отже, і сам мавзолей, були грецькими та відносяться до періоду, що безпосередньо передус війнам Діофанта. Певно, один або кілька померлих були поховані в дерев'яному розмальованому та різбленому саркофазі, приблизний вигляд якого відновлено О. І. Домбровським. У ході воєнних дій поховання були порушені, можливо, тоді ж сюди потрапила херсонеська монета, яка, за іншою версією, могла бути і «оболом Харона». Через деякий час поховальна споруда була розчищена, залишки старих поховань зсунуто до східної стіни, а понад ними складено деталі та прикраси розламаного саркофагу. Мавзолей, таким чином, був використаний повторно під нові поховання, першим з яких є кам'яний ящик у північно-західному кутку (рис. 4, 3б). Останніми дослідженнями встановлено, що він складений з використаних повторно плит облицювання «будови з портиками»³¹, яка знаходилася навпроти центральних воріт, в безпосередній близькості від мавзолею і, на загальну думку, була зруйнована під час кампанії Діофанта³².

2. Якщо прийняти точку зору О. Е. Пуздровського про спорудження мавзолею для Скілура, то керамічний вівтар та саркофаг могли бути, наприклад, атрибутами поховання його грецької дружини. В цьому випадку сама будова не була чисто грецькою, а її спорудили як неординарну поховальну споруду для видатного скіфського царя. Правомірності цієї точки зору не суперечить процес зруйнування первісних поховань та подальші події, про які йшлося в попередньому варіанті.

3. У випадку можливого уточнення періодизації споруд біля центральних воріт, можливий ще один варіант, найбільш близький до загальноприйнятої схеми. При більш ранньому, ніж це уявляється зараз, зруйнуванні «будівлі з портиками», але продовженні функціонування інших споруд дільниці, рання група поховань мавзолею може бути віднесена до часу перед війнами Діофанта. Тільки в такому випадку пояснюється співіснування керамічного вівтарика та кам'яного ящика, синхронного мавзолею. Тоді ситуація, відкрита розкопками біля східної стіни камери (рис. 2), також може складатися в тій послідовності, що викладена в двох попередніх варіантах. При цьому не можна виключати, що поліхромні дерев'яні вироби не мали ніякого відношення до саркофагу, якого могло просто не бути.

Сучасний стан проблем історії Неаполя робить найбільш допустимим перше припущення про первісно грецький мавзолей, як місце поховання мешканців кварталу перед центральними воротами фортеці, не виключаючи при цьому інших пояснень ситуації, що склалася. Як би то не було, дане дослідження окремого питання показує, наскільки далекі проблеми пізньоскіфської археології від остаточного вирішення. Разом з тим, уточнення абсолютного датування поховань мавзолею Неаполя скіфського та визначення їх етно-соціальної належності наближують вирішення багатьох питань історії цієї пам'ятки.

Примітки

¹ Розкопки мавзолею проводились 1946 р. Сімферопольським загonom Тавро-скіфської експедиції під керівництвом П. М. Шульца. Щоденник досліджень вела Н. М. Погребова. Графічною фіксацією, реставрацією та препаруванням знахідок займалися О. І. Домбровський та О. А. Болотнікова. Погодні умови та ряд інших причин помітно вплинули на якість польових робіт та матеріалів. Так, наприклад, не були зроблені креслення більшості поховань та зведений план їх розташування, в щоденнику відсутній опис окремих деталей та багатьох етапів робіт. Великий фотоархів, який найбільш повно дозволяє простежувати процес досліджень, також не позбавлений недоліків.

² Шульц П. Н. Тавро-скіфская экспедиция // Известия АН СССР. Серия истории и философии. — М., 1947. — С. 60; Погребова Н. Н. Находки в мавзолее Неаполя Скифского // Бюллетень ГМИИ. — 1947. — № 2. — С. 24—28; Погребова Н. Н. Мавзолей Неаполя Скифского // КСИИМК. — 1947. — XXI. — С. 22—45.

³ Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. — М., 1953. — С. 88

⁴ Там же. — С. 21—25.

⁵ Там же. — С. 25—30.

⁶ Там же. — С. 25.

⁷ Там же. — С. 48.

⁸ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского // МИА. — 1961. — № 96. — С. 103—213.

⁹ Там же. — С. 179.

¹⁰ Там же. — С. 183.

¹¹ Махнева О. А. Неаполь Скифский. — Симферополь, 1968. — С. 18—20; Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979. — С. 196, 197; Дашевская О. Д. Поздние скифы // Археология СССР. Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 30—31; Ольховский В. С., Храпунов И. Н. Крымская Скифия. — Симферополь, 1990. — С. 88—90; Пуздровский О. Е. Сарматы в Неаполи скіфському // Археология. — 1989. — № 3. — С. 31—32.

¹² Пуздровский А. Е. К интерпретации захоронений в мавзолее Неаполя скифского // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса (Тезисы докл. конф.). — Севастополь, 1988. — С. 86.

¹³ Колтухов С. Г. Новые материалы к периодизации и реконструкции оборонительных сооружений Неаполя скифского // СА. — 1990. — № 2. — С. 186.

¹⁴ В останні роки автором цієї статті проводиться систематизація та опис всіх неапольських колекцій, які зберігаються у музеях і наукових установах.

¹⁵ Погребова Н. Н. Погребения... — С. 123. — Рис. 8, 1.

¹⁶ Там же. — С. 113.

¹⁷ Зовсім неясно, чому червоне листя, видиме багато краще, ніж зелене, не було помічене першими дослідниками предмета.

¹⁸ Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя скифського // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 90. Рис. 6.

¹⁹ Марченко И. Д. Новые виды боспорской эллинистической керамики // КСИА.— 1976.— № 145.— С. 52.— Рис. 6; Археологія СССР. Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— Табл. XXXII, 10; LXV, 7.

²⁰ Погребова Н. Н. Дневник раскопок участка А₁ Неаполя скифского в 1946 г. // Архів Відділу археології Криму ІА АН УРСР.— Інв. А № 1.— С. 291.

²¹ Там же.— С. 306, 321.

²² Там же.— С. 343, 351.

²³ Альбом контрольных видбитків фотонегативів Тавро-скифської експедиції 1946 р. // Архів Відділу археології Криму ІА АН УРСР.— Інв. А № 1.— № 13, 28, 434—441, 454, 455.

²⁴ Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского.— Кольорова вклейка.

²⁵ Альбом контрольных видбитків... — № 434, 435.

²⁶ Погребова Н. Н. Дневник раскопок... — С. 505.

²⁷ Там же.

²⁸ Харко Л. П. Монетные находки Тавро-скифской экспедиции 1946—50 и 1957 гг. // МИА.— 1961.— № 96.— С. 216.

²⁹ Голенко К. В. Херсонесские драхмы с именем магистрата Деметрия // СГМИИ.— 1964.— Вып. II.— С. 45.

³⁰ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— К., 1977.— С. 56, 146.

³¹ Зайцев Ю. П. До питання... — С. 90.— Рис. 2, 3.

³² Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского в 1950 г. // КСИИМК.— 1953.— Вып. 49.— С. 80.

Ю. П. Зайцев

МАВЗОЛЕЙ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО

Работа посвящена анализу ранее неизвестных материалов раскопок мавзолея Неаполя скифского, связанных с так называемым резным деревянным саркофагом. Происходящий, как предполагалось, из него «терракотовый сосуд» после реставрации оказался керамическим алтарем сложной конструкции — подобные, помимо греческих центров Северного Причерноморья, известны только среди находок из греческого квартала Неаполя, погибшего в ходе Диофантовых войн. Действительные условия его находки позволяют говорить о принадлежности одному из самых ранних сдвинутых погребений, поверх которых были размещены резные доски и украшения предполагаемого саркофага. В заключение приведено несколько предположений, объясняющих ситуацию: 1. Греческая принадлежность первых, разрушенных, погребений мавзолея, которым принадлежал алтарь и разобранный саркофаг; 2. Парное погребение Скилура и его греческой жены, также впоследствии разрушенное; 3. Погребение с алтарем — одно из нескольких первых, в том числе каменного и некоторых деревянных ящиков.

В любом из трех вариантов однозначной остается датировка древнейших захоронений мавзолея — период, непосредственно предшествующий скифским походам Диофанта.

Yu. P. Zaitsev

MAUSOLEUM OF THE SCYTHIAN NAPLES

The work is devoted to the analysis of the previously unknown materials from excavations of the Mausoleum in Scythian Naples connected with the so-called carved wooden sarcophagus. The «terracotta vessel» originated as it was supposed from this sarcophagus after its restoration proved a ceramic altar of a complex construction — the like alters besides Greek centres of the Northern Black sea area are known only among findings from the Greek district in Naples destroyed during the Diophant wars. Actual conditions of its finding allow stating that it belongs to one of the earliest shifted sepulchres above which carved plates and decorations of the supposed sarcophagus were located. Some suppositions which explain the situation are as follows: 1) first destroyed burials of the mausoleum with the altar and dismantled sarcophagus are of Greek origin; 2) pair burial of Skilur and his Greek wife subsequently destroyed; 3) burial with the altar — one of some first ones including stone and some wooden boxes.

Any of three versions gives the same dating of the ancient burials from mausoleum — the period directly preceding Scythian campaigns of Diophant.

Одержано 26.12.90